

Т. П. Ворова (м. Дніпропетровськ)
СВОЄРІДНІСТЬ ХУДОЖНЬОГО СВІТУ В КАЗЦІ «ГОРБОКОНИК»
П. П. ЄРШОВА

Аналізується специфіка репрезентації художнього світу в казці Т. П. Єршова «Горбоконику». Досліджуються цивілізаційний психотип особистості та певна соціальна модель суспільного устрою.

Ключові слова: програма поведінки, психотип особистості, моральний кодекс героя.

Анализируется специфика репрезентации художественного мира в сказке Т. П. Ершова «Конек-горбунок». Исследуются цивилизационный психотип личности и определенная социальная модель общественного устройства.

Ключевые слова: программа поведения, психотип личности, моральный кодекс героя.

Specificity of the representation of the artistic world in the fairy tale «Magic humpbacked horse» by P. P. Yershov is analysed. The psychological type of personality belonged to the certain civilization and the specified social model of the social structure are investigated.

Key words: program of behaviour, psychological type of personality, moral code of hero.

В історії літератури відомі твори складної долі. Одним із них, на нашу думку, є «Горбоконику» П. П. Єршова. Здобувши визнання відразу після своєї публікації, казка незабаром опинилася під суворою цензурною заборонаю, а згодом її було несправедливо забуто сучасниками.

Існуючі літературознавчі праці про «Горбоконику» стосуються або можливих фольклорних джерел казки (М. К. Азадовський [5]), або її літературного походження (А. І. Грушкін [2], Л. В. Дереза [3] та ін.). Проте увага дослідників не була зосереджена на ідеї використання художнього тексту казки про Коника як основи опису певного цивілізаційного психотипу поведінки особи у визначеній моделі суспільства.

Метою цієї роботи є спроба інтерпретації змісту казки про Коника в новому ракурсі - як зображення особливого світу та способу життя представників древньої цивілізації Атлантида. Наскільки нам відомо, це перший досвід літературознавства такого роду.

Твір поділено на три частини. Побутовий план і соціальну ієрархію художнього світу казки було відображено, в основному, у перших двох частинах, основу третьої частини складає езотеричний контекст, аналіз якого не входить у завдання цієї статті.

Отже, згідно з сюжетною лінією казки, десь у сільській глухомані живе

селянська родина - батько й троє синів: двоє старших - розумні, тобто вони -пересічні представники свого прошарку, молодший - дурень, оскільки він за своїми життєвими навичками не підлягає під загальну кальку стандартного сільського психотипу й саме тому він повинен покинути своє родове гніздо й селянський стан. У цілому родина досить заможна: у столиці «пшеницу продавали, / Деньги счетом принимали / И с набитою сумой / Возвращались домой» [4, с. 96].

Злидні родині не загрожують, проте злодіїв і крадіжок як реально існуючих соціальних явищ у родині побоюються. Тому брати вимушені по черзі «Хлеб ночами поберець, /Злого вора подстеречь» [4, с. 96]. (Згодом навіть спальник-боярин наважиться вкрасти перо Жар-птиці в Іванка, щоб видати новенького недосвідченого служку-«молокососа» цареві). Втім, навіть небезпека втрати майна через крадіжку не може перемогти страху старших братів перед темрявою, негодою та непевністю. Старший Данило вирушає в нічну варту із «вилами и топором», на нього «боязнь напала, / И со страхов <...>/ Закопался под сеник» [4, с. 97]. Середній брат Гаврило, у свою чергу, повторює всі дії старшого брата й вирушає в нічну заставу з «вилами и топором»; незважаючи на своє бойове екіпірування, він також відчуває страх: «дрожь на малого напала», «ударился бежать», ніч провів «у соседки под забором. / Жутко было молодцу» [4, с. 98]. Втім, брати не проти прихопити для себе те, що погано лежить: вони дозволяють собі вкрасти двох красенів-огирів у власного брата, мотивуючи це тим, що молодший Іванко - дурень, на цій підставі розумним старшим братам коні потрібніші. Причому брати крадуть не від злиднів, - просто це для них ще одна можливість погуляти, попиячити та повеселитися за чужий рахунок: «Деньги ровно поделим. / А с деньжонками, сам знаешь, / И попьешь, и погуляешь. / Только хлопни по мешку. / А благому дураку / Не достанет ведь догадки, / Где гостят его лошадки» [4, с. 103], тому «Взяли двух коней *тайком* / И отправились *тишком*» (виділено нами -Т. В.) [4, с. 104].

Крадіжка нерозривно пов'язана з брехнею, позаяк злодій відчуває необхідність доречного виправдання своєї соціальної дії, що йому інкримінується. Молодший Іванко, що викриває братами скоєний злочин, докоряє їм: «Стыдно, братья, воровать! / Хоть Ивана вы умнее, / Да Иван-то вас честнее: / Он у вас коней не крал» [4, с. 105]. Упіймані на гарячому та змушені виправдовуватися, брати відповідають «корчась», категорично відкидаючи наявність корисливості у своїй поведінці: «возьми же ты в расчет / Некорыстный наш живот» [4, с. 105], мовляв, і господарство велике, і батька треба утримувати, і молодшому братові нова одежа не завадить. Іванко - чесний і довірливий; останній аргумент про утримання батька особливо для нього переконливий, він погоджується з аргументами братів лише після згадки ними про батька: «Ну, коль этак, так ступайте, / <...> продайте / Златогривых два коня» [4, с. 106].

Узагалі слід зазначити культ батьків у родині: Іванко дозволяє собі

ігнорувати братів, але до вказівок батька ставиться уважно («караул держать идет» лише після батьківського прохання, та й братів також вибачає, коли вони йому нагадують про немічного старого: «Работать уже не может. / А ведь надо ж мыкать век» [4, с. 105]). Та й самі брати з дому вирушають, лише в батька «благословясь». Хоча між собою, як товариші, яких об'єднали ризиковані обставини, брати відверті та чесні: так, Данило ділиться з Гаврилою свіжою інформацією про коней, вони разом замислюють їх вкрасти з метою продажу та домовляються «деньги ровно поделить». Вже вдома після продажу коней грошима «дружно поделились, / Оба враз они женились, / Стали жить да поживать, / Да Ивана поминать» [4, с. 112]. Ці дії характеризують їх як людей неагресивних, не задиристих, готових до компромісу, які дотримуються умов угоди; але все це - лише для «розумних», що в казці рівнозначне поняттю «типові, стандартні люди», для тих, хто як усі.

А Іванко - дурень і випадає зі сталої поведінкової моделі, тому з ним надто не панькаються. Але саме такий підхід дає Іванкові найкращий і найуспішніший зі всіх можливих результат: герой досягає успіху саме тому, що діє проти сталих правил і норм поведінки. Він не вписується в програму лукавого, хитрого, злодійкуватого, шахраюватого селянина (такий узагальнений портрет братів), і життя виштовхує його із сільської глухомані на вищий соціальний щабель у царські палати в граді-столиці.

На новому місці мешкання - в палаці - поведінка героя також виходить за межі усталених штампів і норм. Іванко сумлінно виконує свою роботу, не втручається у справи інших, не чинить підступів, не накликає ні на кого гнів царя заради власної користі, не бере участь у змовах, не краде, чесно виконує свої обов'язки, не задивляється на чужих наречених, не бреше, не пиячить, намагається тримати язика на припоні, - і за всі ці позитивні якості його вважають дурнем. Але прагнення наслідувати саме такий морально-етичний кодекс робить нарешті з Іванка-дурня Івана-царя, в образі якого начебто «дурнуваті», «нелогічні» якості та норми поведінки отримують гідне закономірне й справедливе завершення та довгоочікувану винагороду у формі досягнення царського статусу - лідера країни.

Опис героїв був би неповним, якщо не згадати про пияцтво й брехню як невіддільні соціальні явища. Вводять в оману домашніх (що несли нічну варту) обидва старші брати, за що отримують незаслужену похвалу батька; обманює Іванка батько, примушуючи йти в нічне чергування (обіцяючи при цьому купити «лубков», дати «гороху и бобов», проте ж своєї обіцянки не виконує); криється сам Іванко, коли фантазує про нічну зустріч із бісом (щоб приховати від заздрісних братів дивовижну кобилу); він же розповідає нісенітницю про «пень горелый», який нібито намагався «раздуть», щоб приховати знахідку пера Жар-птиці; хитрують брати, коли намагаються виправдати крадіжку вороних коней; плете інтриги спальник-боярин, вводячи в оману царя, коли мовить про неіснуючі обіцянки Іванка добути Жар-птицю та Цар-дівичю.

Омана, обдурення, розкрадання було й державною проблемою, хоча на

державному рівні в столиці існують «надсмотрщики», чиєю функцією було «сидеть / Подле лавок и смотреть, / Чтобы не было содому, / Ни давежа, ни погрому, / И чтобы никакой урод / Не обманывал народ» [4, с. 108]. Але лукавство в стосунках купець / покупець покривалося хабарництвом «государевых» людей: «Покупальщики идут, / У гостей товар берут, / Гости денежки считают / Да надсмотрщикам мигают» [4, с. 108]. На відміну від них, чесно виконує свої обіцянки, що були надані Іванкові, Кит Китович, а згодом справді виконується віще пророцтво Місяця Місяцевича стосовно того ж головного героя. В усіх випадках чесність пов'язана з культовими героями, а омана - з низовими персонажами казки.

У художньому тексті казки незауважено говорить про існування пияцтва як соціального явища: це побутове пияцтво в повсякденному житті братів Іванка: «Раз Данило / (В праздник, помнится, то было), / Натянувшись зельно пьян, / Затащился в балаган» [4, с. 102]; коли він побачив незвичайних коней, у нього «разом хмель посбило»; брати крадуть коней, передчуваючи, що знову ж таки на отримані гроші «И попьешь, и погуляешь». По дорозі в столицю на перепочинку брати знову «Опохмелились немножко / И пошли, что боже даст, / Кто во что из них горазд» [4, с. 106] (у цих рядках явно прочитується вказівка на непередбачувану поведінку п'яних). Нарешті після продажу коней ті ж брати знову на radoщах випили («постучали ендовой») і тільки після цього повернулися додому.

На противагу братам, Іванко - благородний, довірливий, чесний, енергійний, життєрадісний, оптимістичний, багато співає, такий, що веде тверезий спосіб життя, що вміє досягати поставленої мети. Регулярно згадується його специфічна танцююча хода: «Руки в боки подпирает / И с прискачком, словно пан, / Боком входит» [4, с. 104]. Хлопець занадто близько бере до серця власні прорахунки й помилки, навіть плаче в критичні миті життя. Вищезазначені якості характеризують у казці модель поведінки «дурня». Брати - антиподи Іванка: заземлені, прагматичні, вперті, заздрісні, злодійкуваті, зухвалі, сварливі, нечесні. Модель поведінки цих героїв казки підпадає під категорію «розумних» людей.

За щасливим збігом обставин Іванко (а не його розумні брати) опиняється в царському палаці, де відразу наживає ворога в особі свого попередника-спальника та «прежних конюших» начальника. Ненависть спальника до героя зумовлена простим походженням Іванка: він - селяк, що вибився сам із низів. Його супротивник - «из боярских <...> детей», він «плут», але «лукавство» приховує, лютує через втрату місця, обмірковує плани «пришлеца / Потурить вон из дворца» [4, с. 114], готовий обмовити Іванка перед царем, задалегідь обмірковувавши наклеп.

Із метою надбання компромату спальник активно підслуховує й підглядає, відстежуючи можливі прорахунки та помилки Іванка. Він навіть здатен вбити

свого суперника, аби прибрати «неумойку»: «<...> я и пулю, / Не смигнув, умею слить, - / Лишь бы дурня уходит. / Донесу я в думе царской, / Что конюший государской - / Басурманин, ворожей, / Чернокнижник и злодей; / Что он с бесом хлеб-соль водит, / В церковь божию не ходит, / Католицкой держит крест / И

постами мясо ест» [4, с. 114-115]. Це готовий портрет доношувача та наглядача, який потайки вивідує секрети інших, прикидаючись «глухим, близоруким и немым». А цар легко впадає в гнів і швидкий на розправу.

Ці приклади характеризують життя в палаці як таке, що минає в постійних підступах, доносах, ворожості; царедворці не уявляють свого існування без інтриг і без сутичок за прихильність царя. У палаці гарантоване найшвидше надання актуальної інформації (наприклад, городничий вчасно інформує царя про продаж двох дивовижних коней на базарі; спальник регулярно доносить своєму начальству новини з усього палацу тощо).

Безперечно, описуваний в казці соціальний устрій - це царство / держава на чолі з царем, що підтверджується багатьма деталями. Таким чином, у тексті вказується на існування сільської провінції та граду-столиці. Цар одночасно є і государем (живе в «государевом» палаці). Кориться йому численна челядь (кухарі, слуги, служителі двору, кучери) та царедворці (посильні дворяни, спальник-боярин, прислужники). У столиці є поліція, що піддягає городничому, у підпорядкуванні якого знаходиться ієрархічно побудована система підлеглих, що складається з глашатая, цивільної варти та наглядачів. Поліції та стрілецькій армії підпорядковується люд / миряни / народ. Держава острівна, тому що брати Іванка згадують про існування в столиці «пристани» з численними зарубіжними торговими судами. У країні існує розвинена, контрольована державою торгівля: відповідно до тексту у великому столичному торговому центрі проживають численні гості-купці, чия діяльність регулюється офіційними державними представниками - городничим і наглядачами. Торгівля відбувається спритно й жваво, що свідчить про заможність населення.

Характерною рисою існуючого ладу є той факт, що право на управління державою зовсім не обов'язково передається у спадок, а на вакантну посаду царя-государя можна претендувати внаслідок його виборності. Таким чином, Іванко став государем, коли одружився на Цар-дівіці, яка, у свою чергу, також не зовсім легітимно успадкувала трон, тому що на момент смерті старого царя вона все ще перебувала на правах нареченої, а не законної дружини. Тому таку ситуацію можна охарактеризувати як невимушене захоплення влади.

Далеко не останню роль у виборі кандидата на воцаріння відіграє народ. Після смерті царя Цар-дівіця вирішує ситуацію про визначення претендента на престол шляхом простого звернення («вещает») до всіх присутніх, прямо пропонуючи свою кандидатуру як єдино можливу: «"Царь велел вам долго жить! / Я хочу царицей быть. / Люба ль я вам? отвечайте! / Если любя, то признайте / Володетелем всего - / И супруга моего!" <...> "Люба, любя! - все кричат. - <...>

Признаем царя Ивана!"» [4, с. 155]. Після цього власне ім'я героя вже не

використовується, а в здорових підхмеленого народу (знову нагадування про пияцтво!) гучно чується узагальнене: «Здравствуй, царь наш со царицей!». Цим підкреслюється що герой повністю замінив власною персоною попереднього правителя й тепер сам ідентифікується з правителем держави.

Як цікаву деталь слід виділити те, що всі дійові особи в казці, враховуючи й государя, полюбляють дива-чудеса, і цар вмить реагує на повідомлення про диво-конів, що продаються на базарі. У казковому тексті слова «чудо», «диво» або їх однокорінні слова задіяні 36 разів. Звертає на себе увагу й швидкість, з якою відбуваються ключові події в казці, - швидкість ухвалення рішень вражаюча. Особливо це помітно у фінальній частині: коли старий цар помирає, Цар-дівича одразу ж оголошує себе царицею, а Іванка - царем, після цього без зволікання новий «Царь царицу <...> / В церковь божию ведет, / И с невестой

молодою / Он обходит вокруг налою» [4, с. 155]. Весільна церемонія негайно переходить у народне свято.

Отже, у проаналізованих вище специфічних рисах художнього світу «Горбоконика» П. П. Єршова простежується ряд аналогій із психотипом особистості та моделлю суспільства з «Казки про царя Салтана» О. С. Пушкіна, у якій описується цивілізація Атлантида [1, с. 253]. Це проявляється в зображенні соціальних засад і форми держави / царства, що існувала тоді, на чолі з царем-правителем, описі способу життя при царському дворі, відображенні таких соціальних явищ, як шахрайство та пияцтво на тлі існуючого заможного населення й добре розвиненої торгівлі, вияві особливої цікавості до чуда / дива. До цього слід також додати високу швидкість прийняття та реалізації рішень героями, включаючи й рішення про утворення родини, щоб досить упевнено констатувати сумісність основних ключових цивілізаційних атлантидських характеристик із досліджуваної казки П. П. Єршова та вказаної казки О. С. Пушкіна.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Беленицкий Л. М. (Свами Матхара). Технология Пути / Л. М. Беленицкий. -К.: «Ника-Центр», 1998. - 512 с.
2. Грушкин А. И. Очерк из «Истории русской литературы». АН СССР. Институт русской литературы (Пушкинский Дом): в 10 т. / А. И. Грушкин. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1941-1956 гг. - Т. VI. - 1953 г. - С. 472-477.
3. Дереза Л. В. Русская литературная сказка первой половины XIX века: Моногр. / Л. В. Дереза. - Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. - 140 с.
4. Ершов П. П. Конек-горбунок. / П. П. Ершов. - Сказки русских писателей. Составление, вступительная статья и комментарии В. П. Аникина. - М.: Изд-во «Правда», 1985.- С. 96-155.
5. www. mail. ru. Азадовский М. К. Литература и фольклор / М. К. Азадовский. -М.: 1938- 8. 01.2012 г.

Надійшла до редколегії 03.01. 2012 р.